

Психология тарихы

Кредиттер саны: 3 кредит

«Педагогика және психология» кафедрасы
п.ғ.м., оқытушы Сәтбек Қуаныш Жаппарұлы

№ Тақырып/апта	Тақырып атауы	Тақырыптың мазмұны
1	Кіріспе Психология тарихы, оның пәні және міндеттері.	1.1 Кіріспе 1.2 Психология тарихы, оның пәні және міндеттері.
2	Ежелгі Шығыс елдеріндегі психологиялық ойлар.	2.1 Ежелгі Шығыс елдеріндегі психологиялық ойлар.
3	Ежелгі Греция және Рим елдерінде психологиялық білімнің тууы	3.1 Ежелгі Греция және Рим елдерінде психологиялық білімнің тууы
4	Орта ғасыр мен Қайта өрлеу дәуіріндегі психологияның мәселелері.	4.1 Орта ғасыр мен Қайта өрлеу дәуіріндегі психологияның мәселелері.
5	Психиканың көрсеткіші ретінде сананы бөліп қарау.	5.1 Психиканың көрсеткіші ретінде сананы бөліп қарау.
6	Сананың эмпирикалық психологиясы мен ассоциация психологиясының қалыптасуы.	6.1 Сананың эмпирикалық психологиясы мен ассоциация психологиясының қалыптасуы.
7	XVIII ғасырдағы француз психологиясында эмпирикалық бағыттың қалыптасуы.	7.1 XVIII ғасырдағы француз психологиясында эмпирикалық бағыттың қалыптасуы.
8	XVIII ғасырда Ресейдегі психологиялық ойлар.	8.1 XVIII ғасырда Ресейдегі психологиялық ойлар.
9	XVIII ғасырдың алғы –XIX ғасырдың бірінші жартысындағы неміс классикалық философиясындағы психологиялық идеялар	9.1 XVIII ғасырдың алғы –XIX ғасырдың бірінші жартысындағы неміс классикалық философиясындағы психологиялық идеялар.

№ Тема/ неделя	Наименование темы	Содержание темы
10	Жаратылыстанымның дамуы және психологияның дербес ғылым болып бөлінуінде жаратылыстық ғылыми алғышарттардың қалыптасуы.	10.1 Жаратылыстанымның дамуы және психологияның дербес ғылым болып бөлінуінде жаратылыстық ғылыми алғышарттардың қалыптасуы.
11	Психологияның дербес пән ретінде бөлінуі.	11.1 Психологияның дербес пән ретінде бөлінуі.
12	Шетел психологиясындағы негізгі ағымдары.	12.1 Шетел психологиясындағы негізгі ағымдары.
13	Шетел психологиясының қазіргі жағдайы.	13.1 Шетел психологиясының қазіргі жағдайы.
14	Кеңес психологиясының қалыптасуы мен даму тенденциясы .	14.1 психологиясының қалыптасуы мен даму тенденциясы .

Пәнді зерттеу мақсаты: жан, сана, мінез-құлық және психика туралы ғылым ретінде психология пәнінің қалыптасуының негізгі кезеңдерін қайта жандандыру, психология пәнінің ауысу себептерін анықтау, психика туралы ғылыми білімдердің өзгеру заңдылықтары мен жүйелілік сипатын белгілеу.

Пәнді зерттеу міндеттері:

- Психология ғылымының негізгі саласынан білім бере отырып, психикалық құбылыстардың даму заңдылықтарын меңгерту.
- Қазіргі кездегі психологияның теориялық және әдіснамалық мәселелерімен, оның негізгі принциптерін таныстыру.

Оқыту нәтижелері

Пәндік күзиреті:

Пәнді оқып үйренгеннен кейін студент білуі тиіс:

- практикада алған білімдерді дұрыс пайдалана алу;
- оқу-ізденістік іс-әрекеттің дағдылары;

Пәндік емес күзіреті:

- практикада алған білімдерді дұрыс пайдалана алу;
- оқу-ізденістік іс-әрекеттің дағдылары;
- психологиясының әдістерін білімді түрде қолдану.

Психология тарихы пәні, оның міндеттері.

Психологияның көп ғасырлық тарихы бар. Алғашқы ғылыми түсініктері б.з.д. VI ғасырда пайда болды. Психология тарихында екі үлкен кезең ажыратылады. 1. Философия және тағы басқа ғылымдар, әсіресе жарағылықтану ғылымдары құрамындағы психологиялық білімдердің дамуы. 2. Психологияның дербес ғылым саласы ретінде дамуы. Дегенмен, психология тарихын бұдан да кіші кезеңдерге бөлу оны тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Міндеттері:

1. Психика туралы білімнің даму заңдылықтарын зерттеу. Ғылыми ойлаудың негізгі формацияларының ауысуында белгілі бір ізділік бар. Әр формация осы кезеңге сәйкес психикалық өмірдің бейнесін анықтайды. Осындай ауысулардың заңдылықтардың, яғни белгілі бір категориялар мен ұғымдардың келесі түрге ауысуын тек психология тарихы зерттейді. Осыдан бірінші міндет — психика туралы білімнің даму заңдылықтарын зерттеу шығады.
2. Психологияның жетістікке жетуіне негіз болған басқа ғылымдармен байланысын зерттеу.
3. Білімнің тууы мен қабылдануының әлеуметтік — мәдени идеологиялық әсерлерге байланыстылығын анықтау.
4. Жеке адамның ролін ғылымның дамуында, оның дербес жолын зерттеу.

Ежелгі Шығыстағы психологиялық ой-пікірлердің дамуы.

► Б.з.д. 6 ғасырда Үндістанда адамның жан дүниесі жайындағы діни нанымдарға негізделген Джайнизм және Буддизм бағыттары кеңінен тарады. Бұдан кейінгі кезеңдерде Үндістанда философиялық мектептерде жан туралы түсініктерді метафизиологиялық әдептәк мақсаттарды дәріптеуге пайдаланды. Бұл бағыт келесі дәуірлерде түрлі жолға түсіп, жан дүниесін адамның даралық ерекшеліктерге орай түрліше түсіндірді. Ал йога бағытын ұстанушылар шындықты танып білу үшін адам бойындағы психикалық қасиеттердің жасырын сырын жеңе білуге уағздады. Ертедегі Үндістан ғұламаларының пікірінше адамның өз ішкі дүниесінің сырын меңгеріп оның даралық ерекшелігін әдептік этикалық жағынан іздестіріп білуге ұмтылғаны осыдан айқын байқалады.

► Ерте дәуірдегі Қытай елінде кеңінен тараған философиялық діни ой-пікірлер әйгілі ғұлама Конфуцидің (б.з.д. 551-479ж) есімімен байланысты. Оның іргетасын өзі қалаған мектебі конфуциандық деп аталды. Конфуцидің пікірінше адамның білімі мен психикалық сапалары туа берілетін қасиет. Осындай тарихи жағдайлар адамның жан дүниесіне қатысты мәселелерді өте ерте кезеңде-ақ адамзат мәдениетінің дүниетанымы мен білімінің философиялық жүйесінің табиғат жайындағы орынды мағұлматтары, әр адам психиканың өзіндік сипаттарын білдіретін ізденіс нәтижесі болғандығын көрсетеді.

Ежелгі Греция және Рим елдерінде психологиялық білімнің дамуы.

- ❑ Ежелгі Грек жұртшылығының ғұламалары Героклит (б.з.д. 6ғ) Демокрит (б.з.д. 5ғ) жан табиғаттың бір бөлігі ол сол табиғат заңына ыңғайланбайды деген пікірді қолдады. Демокрит психиканы яғни жанды оттың атомдарындай қозғалмалы қасиет деп санады. Сонымен жан туралы алғашқы ілім психиканың адам тәнінің қызметі деген бір материалистік түсінікті тудырды.
- ❑ Сол заманның ғұлама ойшылы Платон (б.з.д. 427-347) жан мәңгілік нәрсе ол өлмейді, өпшейді деген қорытынды жасады.
- ❑ Ежелгі дүние тарихында айрықша орын алатын энциклопедист Аристотель (б.з.д. 384-322) психологиялық ой-пікірдің табиғи негізге сүйенп биологиямен медицина саласына бағыттады. Ол психика туралы ілімді одан әрі тереңірек зерттеп “жан туралы “ деген еңбек жазды. Платонның психика жайындағы дуалистік көзқарасы объективтік шындыққа материалистік бағытқа қарай бұрды.
- ❑ Сонымен Героклит пен Демокриттің, Платон мен Аристотельдің жан жайындағы көзқарастары психологиялық ілімнің келешектегі дамуына ғылыми негіз болып қаланды. Грек ойшылы Сократ (б.з.д. 470-399ж)” өзінді өзің тани біл “ деген ұлағатты пікірін адамның жан дүниесімен ұштастырды.

Орта ғасыр және қайта өрлеу дәуіріндегі психология мәселелері.

Аристотельдің және басқа да ғалымдардың идеялары, ашқан жаңалықтары, ой-пікірлері жаңа сипат алып, біздің аты әлемге әйгілі ғұлама бабамыз Әбу Насыр әл-Фараби (870—950 жж.), Әбу Али ибн Сина (Авиценна) (980—1037 жж.), Ибн Рөшд (Аверроэс) (1126—1198 жж.) сияқты орта ғасырлық ғұламалардың зерттеулері арқылы адамның жан дүниесі жайындағы ілім өркендеді. Араб ғалымы Ибн әл-Хайсам (Әлгазен) (965-1039 жж.), Иранның медик ғалымы Закария Рази (865—925 жж.) өз еңбектерінде адам жан жүйесі жайлы сол замандардағы ғылым жетістіктеріне сүйеніп, әр алуан зерттеулер жүргізді.

Орта ғасырлардағы еуропалық ойшылдар жанның мәңгі өлмейтіні, оның денеден бөлек өмір сүретіндігі жайлы психологиялық ой-пікірлер одан әрі қарай өрістеп, идеалистік көзқарастың дами түсуіне жол ашты. Осы бағытта Фома Аквинский (1225—1274 жж.) мен басқа да философтардың схоластикалық жүйедегі көзқарастары үдей түсті. Оның пікірінше жан беру, ол болмыстан тұрады әр тәннен бөлек өмір сүреді.

Жан мен дененің арақатынасын формамен, материямен салыстырады. Алайда, мұндай схоластикалық түсініктердің шындыққа сай еместігіне көз жеткізген ағылшын оқымыстылары Гроссетест (1175—1263 жж.), оның шәкірті Роджер Бэкон (1214—1292 жж.) барлық ғалымдар тәжірибеге және математика ғылымына сүйенуі керек деген тұжырым жасап, жан туралы және оны материямен бірлікте өмір сүреді дейгін аристотельдік қағиданы жаңғыртты. Р. Бэкон (1214-1292) жанды материямен бірге өмір сүреді деп тұжырымдайды, сөйтіп Аристотельдің қағидаларын жаңартты.

Психиканың көрсеткіші ретінде сананы бөліп қарау.

Декарт “адам санаға не және ойлау процесі кезінде өзіндік ішкі өмірі бар екеніне көзі жетеді”- деп есептеді. Сана оймен тығыз байланысты. Декарт сыртқы дүниенің білімнің пайда болуына тигізетін әсерін жоққа шығармайды, бірақ оның пайымдауынша жалпы идеялар туа біткен қасиет болып табылады. Бұл теріс қағиданы тіпті оның өз замандастары сынаған болатын. Алайда, ол күні бүгінге дейін идеалистік ілімдерде өмір сүріп келеді. “Рефлекс” және “сана” ұғымдарының мазмұнын белгілеп алып, Декарт оларды бір-бірінен бөліп тастады.

Рефлекс

Рефлексті психикалық әрекеттерге жанастырмай жануарлардың мінез-құлқын детерминистік зерттеу мүмкіндігімен байланыстырады.

Сана

Сананы өзімен-өзі тұйықталған және тек интроспекцияның, яғни өзін-өзі бақылаудың ғана қолы жетер құбылысы деп қарады. Сана құбылысының сыртқы дүниеге тәуелсіздігі және олардың өзін-өзі бақылау арқылы ғана зерттеу мүмкіндігі күні бүгінге дейін көптеген идеалистік психологтар үшін сананы ұғынудың негізі болып қалып отыр.

Сананың эмпирикалық психологиясы мен ассоциация психологиясының қалыптасуы.

Әйгілі ағылшын ғалымы Ф.Бекон (1561-1626) ғылымды тәжірибелік зерттеулерге негіздеу және оның нәтижелерін адамның құралына айналдыру қажет деп санады. Оның пікірінше, адамның ақыл-ойын жетілдіру үшін оның табиғат жайындағы білімін өсіріп, күш қуатын арттыру керек. Бұл орайда дүниенің сырын тәжірибелік зерттеу арқылы ашқан тиімді деп тапты. XVII ғасырда психологиялық ой-пікірді дамытуда:

- Жанды дене, соның ішінде адамның да жан дүниесін зерттеп, олардың құпия сырларын ашуға,
- Әрбір индивидке, жеке адамдарға тән сананы, оның ішкі дүниесін бақылау арқылы өзіндік психикалық жай-күйін зерттеуге,
- Адамның құмарлығы мен аффектілік күйлерін, оның өз мінез-құлқын меңгеруін, жақсы-жаман іске бой ұруын анықтауға,
- Денесінің әл-қуатын, жүйке жүйесі қызметі мен психикалық жағдайы ара қатынасының қандай күйде екенін анықтауға ерекше мән берді.

XVIII ғасырдағы француз психологиясында эмпирикалық бағыттың қалыптасуы.

- К.А.Гельвеций (1715-1771) философ әрі материалист жас кезінде Локктың “Опыты о человеческом разуме” деген еңбегімен таныс болды. XVIII ғасырдың 50 жылдарында оның “Ақыл туралы”, 1773 жылы “Адам туралы” және “Ақыл-ой” деген кітаптары жарық көрді. Гельвецийдің зерттеу объектісі ақыл мәселесі болды. Мәселен: Ақылдың теңсіздігі қайдан шығады? Ақыл табиғатқа немесе тәрбиеге байланысты ма? Осыларға байланысты Гельвеций келесі идеяларды дамытты. Адам сезуі және сезімді сақтауы, яғни есте сақтау қабілетінен туады. Э.Кондиштыққа сүйеніп, онымен бірге Локк тәжірибесін кері шығарып, Гельвеций сезімнен интеллектуалды қабілет түзілетінін көрсетеді. Гельвеций “барлық адамдар табиғаттарында өте бірікпелі” дейді. Сондықтан ол жаңалық ашуға математикадан, физикадан, химиядан, саясаттан мүмкіндігі бар. Осыған орай, жоғарыға ұмтылу жағымды ақылдың сезімі. Үлкен жаңалықтар ашуға әкелетін жағдайларды оқу, түсіну, ұғынудың мәнін асыра айтқанмен творчестволық процестің шынайы ерекшелігі осы кезеңдегі психологтарды қызықтырады. Гельвеций “қазығу” ұғымын биологиялық ұғым деп түсіндіреді.
- Жан-Жак Руссо (1712-1778). Оның дүние құбылыстарын қабылдау туралы ұнамы сенсуалистік бағытта, түйсіктің құдіретіне бас ұру бағытында болды. Демек, біздің санамызда сезім мүшелері арқылы қабылданып түйсіктен басқа ешнәрсе жоқ деп түсіндірді. Ол баланың адамгершілік тәрбиесін үш бағытта жүргізуді көздейді, яғни ізгі сезім, ізгі ой жүгірту және ерік бағыты.
- Сонымен француз материалистері “адам туғаннан тең болып туады, талант іштен туа пайда болмайды, ол тәрбие үстінде жетіледі” деген қорытынды жасады. Ал, Гельвеций және Дидро тәрбиеге шепсіз роль бермейді. Тәрбие тек дені сау, табиғи қабілеті бар адамды дамытады.
- XVIII ғасырда Францияда эмпирикалық процесс қалыптасты. Бұл процесс Локк теориясы, сонымен қатар басқа да рационалистер әсерінен туындады. Француз эмпирикалық психологиясының ағылшын психологиясынан ерекше айырмашылығы адамдар көзқарасының негізгі белсенді проблемаларға көңіл бөлуі, әрі олардың қоғамдық партияға негізделуі.
- Э.Кондиштық (1715-1780). Ол тәрбиелік даму іс-әрекетінің туындауын бақылайды. Ол сезімнің әлеуметтік негізделуін қарастырды. Ой процесстерін талдауда ол басқа да философ, материалистер сияқты сезімді ойлаудан айырмай, материалистік позицияны ұстады.

XVIII ғасырда Ресейдегі психологиялық ойлар.

➡ Александр Николаевич Радищев (1749 - 1802) – орыс ағартушысы, ғалым. Ол “О человеке, его смертности и бессмертии” (1792) трактатын жазды. Гельвеций индивидтің сезімталдығы мен мүддесін алдыңғы қатарға шығарса, Радищев француз энциклопедисінің адамның әлеуметтік тіршілік иесі екеніне көрсетпегенін атап өтеді. Ол адамдардың психологиясының кілтін қоғамдық өмір жағдайы арқылы іздеді.

➡ Материалистік монист бола тұра ол психикалық құбылыстар кеңістікте жүзеге асады және кеңістіктік құрылымға айналады деп түсінді. Сөйтіп ол психикалық физикалыққа қарсы қояды жоққа шығарды. Ақыл-ой қасиеттерін қалыптастыру сыртқы ортамен өзараәрекетке ғана тәуелді емес, сондай-ақ денені ұйымдастырумен де байланысты деген пікірді ұстанды.

XVIII ғасырдың алғы –XIX ғасырдың бірінші жартысындағы неміс классикалық философиясындағы психологиялық идеялар.

Г.Гегель (1770–1831) ойлаудың дамуын үш сатыға бөлді:

- **рух жан ретінде**, жан мен тән байланысып жатады. Осы контексте, антропология пәнін құрайды. Бұл кезеңде адамның жасына, түріне, дене ерекшелігіне қарамай адамның психикалық жағдайы қарастырылады.

-**рух сана ретінде**, рефлексия формасында көрініс беріп, рух феноменологиясының пәні болып табылады (сананың санадан дамуы, кейін Г.Гегель (1770–1831) ойлаудың дамуын үш сатыға бөлді:

- **рух жан ретінде**, жан мен тән байланысып жатады. Осы контексте, антропология пәнін құрайды. Бұл кезеңде адамның жасына, түріне, дене ерекшелігіне қарамай адамның психикалық жағдайы қарастырылады.

-**рух сана ретінде**, рефлексия формасында көрініс беріп, рух феноменологиясының пәні болып табылады (сананың санадан дамуы, кейін өзіндік санаға және ақылға өтуі).

- **жан ақыл ретінде**, (теориялық тұрғыда рух- таным), **ерік ретінде** (іс жүзіндегі рух), **адамгершілік ретінде** (еркін рух) көрініс беріп психологияның пәні болады.

Л. Фейербах (1804–1872) философиясында психиканы материалистік тұрғыдан түсіну байқалады. Мұнда жан мен тән бірлік ретінде қарастырылады. өзіндік санаға және ақылға өтуі).

- **жан ақыл ретінде**, (теориялық тұрғыда рух- таным), **ерік ретінде** (іс жүзіндегі рух), **адамгершілік ретінде** (еркін рух) көрініс беріп психологияның пәні болады.

Л. Фейербах (1804–1872) философиясында психиканы материалистік тұрғыдан түсіну байқалады. Мұнда жан мен тән бірлік ретінде қарастырылады.

Жаратылыстанымның дамуы және психологияның дербес ғылым болып бөлінуінде жаратылыстық ғылыми алғышарттардың қалыптасуы

Психологияның XIX ғасыр ортасында дербес ғылыми пәнге айналуының табиғи-ғылыми негізі рефлекс туралы ілім, сезім мүшелерінің психофизиологиясы мен психофизикалық зерттеулердің нәтижелері болды.

Психологияның дербес ғылым ретінде пайда болуын әзірлеуде физиологиялық зерттеулер психикалық ауруларды емдеу тәжірибесінің үлкен маңызы болды. Қияли ауруларға шалдыққандарға “жын жетегіндегі” немесе, керсінше, “құдай адамы” ретінде қарауды XVIII ғасырдың соңында “психиканың бұзылуы” “ауру” деген түсініктер ығыстырды. Психологияға “психиканың нормасы және патологиясы” “психикалық ауытқулардың себептерін іздестіру қажеттігі” сияқты түсініктер енді. Анатомия мен физиологияның дамуы XIX ғасырдың басында сезуші және қозғаушы нервтерді ашуға және анатомиялық – физиологиялық деректер негізінде рефлекторлық доға ретінде ұғымның тууына әкелді. XVIII ғасырдың соңы және XIX ғасырдың алғашқы екінші онжылдығында Гальв құрған френология - адамның немесе жануардың психологиялық ерекшеліктерінің бас сүйектің сыртқы бітімімен байланыстылығы туралы ілім, яғни бас сүйек туралы ілім кеңінен тарады.

Психологияның дербес пән ретінде бөлінуі.

Неміс психологі, физиологі Вундт эксперименталдық психология лабораториясын ұйымдастырды. Онда түйсік пен қабылдаулар, кейіннен ассоциациялар мен сезімдер зерттеуге алынды. Вундт физиология, психофизика, философия ғылымындағы бағыттарды біріктіре отырып, объектісі адам болып табылатын эксперименттер негізінде психология жеке дербес ғылым ретінде дамитынын көрсетті. Алынған нәтижелер "Физиологиялық психологияның негіздері" деп аталатын еңбектері жарияланды.

Шетел психологиясының негізгі бағыттары.

Бихевиоризм – ағылшын сөзінен шыққан “мінез-құлық” дегенді білдіреді. Бұл ағымның пайда болу алғы шарты физиологияда шартты рефлексстер әдісін жасау психологияда эксперименттің табысты дамуы. Зоопсихологияның эксперименттік тармағы болып табылады. 1913-жылы американ психологы Д.Уотсонның психологияның мінез-құлық жөніндегі ғылым деп қарастырған кітабы жарық көрді. Зерттеуші интроспекция әдісін субъективті деп жоққа шығарды.

Гештальтпсихология ағымы немістің “бейне”, “кескін”, “үйлесім” деген сөзінен шыққан. Гештальтпсихология Германияда бихевиоризммен қатар пайда болды. Гештальтизм бұл бағыттың негізіне М.Верт, Тейлордың (1880-1949) , В.Келлердің (1887-1967), К.Кофканың (1886-1941) еңбектері алынды.

Шетел психологиясының қазіргі жағдайы.

Жан Пиаже (1896 -1980) Женевалық генетикалық психология мектебінің негізін қалаушы. Пиаже психикасының дамуының кезеңдік концепциясын ұсынды. Алғашқы жұмыстарында бала ойлауының сапасын жасады. Клиникалық әңгіме арқылы баланың пікіріне сүйене отырып, оның танымдық іс - әрекетінің ерекше сипаты эгоцентризм екендігін айтты.

Гуманистік психология өзінің қайратты дамуын 1950 жылдары байқатты, ақыл-ой зерттеуінің позитивисттік және ғылыми әдістемелеріне кертартпа ретінде жалғасты. Ол адам тәжірибесіне қараған феноменологиялық көзқарасты айырықшалап, адам мен оның іс-әрекетін сапалы зерттеу арқылы түсінуді іздейді. Гуманистік әдістеменің тамырлары экзистенциалистік және феноменологиялық философияда табылады және де гуманистік психологтар ғылымның әдістемесін мүлдем қабылдамай, адам тәжірибесін өлшемдерге көшіру оны барлық мәні мен маңыздылығынан айырады деп тұжырымдайды.

Кеңес психологиясының қалыптасуы мен даму тенденциясы .

П. П. Блонский, В. Я. Струминский, Қ. Н. Корнилов, Б. М. Теплов т. б. айтарлықтай үлес қосты. Психика дамуын әлеуметтік тарихи-мәдени теория тұрғысынан зерттеп, көптеген еңбек жазған Л. С. Выготский (1896— 1934), іс-әрекет психологиясының мәселелерін зерттеген С. Л. Рубинштейн (1887—1960), А. Н. Леонтьев т.б. еңбектері бұл ғылымның методологиясы мен принциптерін жаңа сипатта дамуға бағдарлады. Қоғамның тарихи даму мұқтаждығының, экономика мен идеологияның, мәдениеттің өрістеуіне сәйкес кеңестік дәуірде психологияның түрлі салалары мен тармақтары дамып, жетіліп, жеке-жеке ғылыми пәнге айналды. Соның нәтижесінде тәлім-тәрбие психологиясының даму қарқыны мен оның қамтыған мәселелері әр алуан және сан қырлы болғанын ерекше атап көрсеткен жөн.